

Text je úryvkem z kapitoly

J. Pospíšilová: Kultura dětí. In: Kultura – společnost – tradice. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie. L. Tyllner – Z. Uherek (eds.). EÚ AV ČR, Praha 2005, 115 – 143.

Kultura dětí

Hermann Bausinger apeloval na 25. kongresu německých národopisců v roce 1985 na specifickou úlohu etnologie a nabádal k tomu, aby badatelé zachytili mezi dětmi to, co je jejich „pravou“, autonomní kulturou, co je její podstatou. Upozornil na pojmovou opozici mezi kulturou pro děti a kulturou dětí. Zásahy výchovy, „metodická socializace“ i ostatní socializační impulzy se odehrávají v předem daném společensko-historickém rámci, který opozici kultura pro děti/ kultura dětí silně relativizuje tím, že tlačí k sobě protilehlé póly. Hlavní podstatou kultury pro děti je bezpečnost dětí a také byrokratický mechanismus pořádku, norem a kontroly. Smyslem mnohých forem dětské kultury je prolomení daných hranic a zpochybňování všech rozdělení a závěrů. Za kulturu dětí považuje H. Bausinger svobodné hraní a odmítání všech definitivních zařazení (Bausinger 1987).

Kultura dětí je pojem, do kterého zahrnují zábavy a hry provozované ve vrstevnických herních skupinách, ve školních třídách, ale také další činnosti provozované ve volném čase v rámci rodiny nebo obce. Domnívám se, že ke kultuře dětí patří také domácí prostředí ve kterém žijí a jejich péče o ně, tzn. i podíl dětí na práci v domácnosti.

Součástí kultury dětí je tradiční folklor nebo jevy folklorní povahy. Pod pojem dětský folklor zahrnujeme různé slovesné, hudební, taneční a dramatické projevy žijící mezi dětmi a mládeží. Je možné sem řadit také některé hry sportovní, výtvarné a věřské představy či pověry. Dětský folklor se člení na dvě vrstvy, které se vzájemně prolínají: folklor pro děti a vlastní folklor dětí (Leščák – Sirovátka 1982: 149). Například hry s batolaty a ukolébavky patří do folkloru pro děti a rozpočítadla a různá říkadla jsou vlastní folklor dětí. Hranice mezi těmito skupinami není ostrá, neboť nelze snadno určit, které hry, říkadla, nebo hádanky vznikly původně mezi dospělými a postupně se přenesly do světa dětí, staly se folklorem pro děti a posléze folklorem dětí. Víme, že některé dětské občůzkové hry byly kdysi součástí starodávné obřadní kultury dospělých (vánoční pastýřská hra, občůzka tří králů).

Folklor dětí zahrnuje velké množství jazykových a nejazykových aktivit, které na základě obecného porozumění kolují mezi dětmi. Předpokladem pro živý dětský folklor jsou spontánně vytvářené skupiny dětí a později také skupiny vytvořené v mateřských školách a

školách a také prostory nekontrolované dospělými, jako ulice, chodníky, dvory, veřejné zahrady a parky. V širším smyslu patří do dětského folkloru také dětská víra.

Folklor dětí nelze jednoduše označit jako ústní tradici dětí; rozvíjí se v konfrontaci s předlohami ze světa dospělých. Výchozím materiálem mu byly a jsou například lidové a populární písně, šlágry, pochody, operetní texty, kostelní písně, modlitby, společenské tance, reklamní slogany a televizní seriály.

Volný čas dětí a jeho náplň

Volný čas dětí je naplněn činnostmi, které považujeme za kulturu dětí. Dnešní etnolog zabývající se kulturou dětí sleduje jejich vyprávění a zpěv, herní repertoár, jejich zvykoslovné a obřadní projevy, slavnosti a svátky, jaké mají koníčky a záliby, co sbírají, jak se oblékají a upravují, v jakých se sdružují partách, herních skupinách či dvojicích. Zajímá ho, kolik mají děti volného času a jak jej vyplňují, co vlastně považují za povinnost a co za náplň volného času. Volným časem rozumíme tu část dne, kdy dítě není vázáno školními povinnostmi, úkoly, pomocí v domácnosti, povinnými rodinnými návštěvami apod. Současná sonda do života školních dětí ukázala, že školáci mají převážně pocit dostatku volného času (Pospíšilová 2002: 71). Zájmová umělecká a sportovní činnost je pro ně spíš povinností. Docházka do těchto mimoškolních aktivit bývá vyvolána přáním rodičů a souvisí s jejich prestiží a s nenaplněnými osobními ambicemi rodičů. Tyto okolnosti se nezřídka promítají do organizování volného času jejich dětí.

Ke kultuře dětí patří také to, v jakém domácím prostředí žijí, zda mají dětské pokoje a jak o ně nebo o své zvířecí kamarády pečují, či jakou měrou se podílejí na **domácích pracích**. Na venkově bylo až do 20. století běžné zapojit děti do každodenního domácího života, od menších ručních prací až k činnostem nesoucím díl vlastní zodpovědnosti, včetně péče o mladší sourozence. Výpomoc v domácnosti a na poli byla i součástí prázdninové výměny dětí v první polovině 20. století. Při výměnných pobytech, tzv. chození „na veksl“, a během prázdninových pobytů se děti dostávaly do jiného kulturního a sociálněekonomického prostředí (Pospíšilová 2001: 124).

Dnešní starší školáci pracují, někdy i nelegálně, aby si vylepšili finanční situaci nebo si koupili něco, co jim rodiče nejsou ochotni financovat. Vedle toho mají své povinnosti v domácnosti, popřípadě v hospodářství či na poli. V současnosti existují velké rozdíly v pracovním nasazení dětí ve městě a ve vesnici (Pospíšilová 2002).

Hra je jevem obecně kulturním a civilizačním a můžeme ji definovat jako spontánní dobrovolnou duševní nebo tělesnou činnost, podřízenou určitým pravidlům, nesledující praktický účel, jež je doprovázena především radostí a potěšením z ní samotné. O zániku samostatné herní aktivity nemůže být dosud řeč, i když je u dětí dnes zřejmá pasivita a sklon k individualizaci a ponoření se například do počítačových her. Současný **herní repertoár** dětí obsahuje tradiční hry i novější hry sportovní anebo hry vázané na nějaký obchodní artikl (Pospíšilová 1990). Posledně jmenované hry většinou nemají dlouhou historii, příkladem z poslední doby je hra nazývaná Pogy (Marholdová 1997). Mimoto děti hrají hry počítačové a dokonce si zkušenosti a úspěchy získané při těchto hrách sdělují a vyprávějí si o nich; podobně jako při jiných hrách, i repertoár počítačových her podléhá módním vlnám. Náhlé zmizení a následné překvapivé objevení se některé hry rozebírá H. Bausinger (1987) Tyto „vlny her“ existují i vně (mimo) hračkářského průmyslu a působí na ně sociální komunikace, tlak módy a kolektivní normy. Někteří dnešní školáci znají na třicet i více her. Přes zdání, že si děti málo hrají, byla při průzkumu provedeném prostřednictvím časopisu Sedmička na sklonku sedmdesátých let 20. století zjištěna široká aktivní znalost her. Několik dětských čtenářů bylo schopno sestavit seznam obsahující na sto her (Zapletal 1988).

Velkoměstská společnost uchovává mnohé hry, jejichž kořeny sahají až do středověku a které z vesnic již vymizely. Je tedy v oblasti dětských her konzervačním činitelem; v pozadí stojí folklorismus a „informační konzervy“, média (Scheufler 1976). Děti mají rády hry, obsahující nezanedbatelný podíl štěstí, takže individuální schopnosti při nich nemohou být jednoznačně srovnávány. Baví je hry, které mohou automaticky znovu začít tak, že každý dostane novou šanci, hry, kde se mění místo a každá jeho proměna obsahuje nové vybírání vedoucích, volení stran, toho, která ze stran začne, což samo o sobě je téměř samostatnou hrou. Dospělým se dětské hry často zdají těžkopádné, a jsou-li k nim přizváni, stávají se často netrpělivými a snaží se je urychlit. Dospělí, zaujati zdlouhavými přípravami, ne vždy vidí, že mnoho her, zvláště u malých dětí, se podobá spíše obřadu než soutěži. Děti volí určitou hru jen na základě banálního dialogu, který předchází honičce (Opie 1969). Do dnešních dnů prokazuje velkou životnost například honička postavená na dialogu, nazývaná Na krvavého dědka, Na krvavé koleno apod. Patří k hrám, jež mají co do činění se strachem. Je vlastně malou zkouškou odvahy. Jako hra odbývaná částečně v kruhu skýtá pocit bezpečí, neboť stát v kruhu znamená být ve skupině. Tento antropologický model (Röhrich 1987) je doplněn uvolněním napětí, odbouráním agrese. Tuto hru a různé herní okolní okolnosti obecně rozebrala ve srovnávací monografii německá etnoložka Uta Schier-Oberdorfer (1985). V roce

1998 popsalo její průběh a vzpomínalo na její oblibu ve vlastním dětství několik studentů etnologie Masarykovy univerzity v Brně (dokumentační sbírka EÚ AV ČR v Brně, i. č. 4393).

Spontánní činností dětí ve volném čase je oblíbený koníček – **sběratelství**. Sběratelství je rozšířené zejména v období školní docházky mezi chlapci i děvčaty. K nejčastěji sbíraným předmětům patří poštovní známky, pohlednice, nálepky od sýrů apod., různé obaly, odznaky, modely aut aj. Záliba vytvářet a doplňovat takové sbírky napomáhá učit děti uspořádat si osobní věci a pomáhá jim také vytvářet si vlastní svět a identitu (Pospíšilová 1990). Podobně oblíbené je – zejména mezi městskými dětmi – chovat nějaké zvíře. Oblíbení jsou křečci, morčata, laboratorní krysy, osmáci (osmák dega), želvy, kočky a psi. Starší děti a mládež vytvářejí skupinky, které chodí spolu psy venčit, postávají v hloučcích na rozích ulic, v sídlištích a v parcích a jejich hovor a smích spoluvytváří mikroklima dané lokality.

Děti jsou čas od času zasaženi různými vlnami **koníčků**. Tzv. náramky přátelství rozšířené mezi dětmi, studenty a posléze i mezi dospělými v devadesátých letech 20. století jsou příkladem nadnárodního prvku kultury ve světě dětí a mládeže. Náramky zhotovované technikou uzlování se do Evropy rozšířily z jižní Ameriky a školní děti je tkaly a vzájemně se jimi obdarovávaly. Nosily je jako módní doplněk anebo jako symbol či součást věrské praxe. Náramek pomáhal splnit přání, nesl štěstí anebo to byl dar z lásky či projev přátelství. Někteří dotázaní uvedli, že náramek je jejich talismanem (Pospíšilová 1997). Nejrůznější pestrobarevné, technikou uzlování, drhání neboli makramé tkali děti a studenti v devadesátých letech 20. století s pomocí spínacího špendlíku zapnutého do ubrusu nebo do nohavice jak doma, u televize, ve škole, tak na schůzkách s kamarády nebo v zájmových či tábornických oddílech. Tyto vlastnoručně tkané (nebo kupované) náramky nosily děti, mládež i někteří dospělí denně (včetně prezidenta V. Havla), aniž by je sundávali, někdy až do jejich roztrhání.

Přímá ústní komunikace a **vyprávění** je v prostředí dětí silným poutem mezi vrstevníky. Do jednotlivých žánrů se promítá humor, historické vědomí, emocionální prožitky a také vztah ke kamarádům a nejbližším členům rodiny. V herních skupinách se prostřednictvím přímé komunikace uskutečňuje socializace jedince. Kamarádství prožívané ve skupině uspokojuje určité psychické potřeby a poskytuje nadaným dětem prostor pro rozvoj schopnosti vyprávět tváří v tvář publiku a uplatnit zde svou výlučnou pozici.

Mezi nejživější tradiční folklorní žánry patří mezi dětmi vtipy a hádanky. Při nespoutané tvořivosti dětí se naplňuje chuť vyprávět a bavit při vyprávění nejrůznějších příběhů, prožitých situací, dobrodružství, obsahů filmů, přečtených knih nebo pověstových látek (Pospíšilová 2003). I když pověsti většinou nespádají do aktivního repertoáru školáků, je

znalost místních i národních pověstí značná. Pověsti nežijí vždy vysloveně jako vyprávění, nýbrž především jako vědění, jako historické vědomí a jako paměť o minulosti. Víme, že jejich znalost pomáhá upevňovat místní nebo krajevou či národní identitu (Hlôšková 1997). Často mají charakter, povahu pouhé zprávy nebo stručného sdělení, torza příběhu, v němž převládá hlavně funkce zpravodajská a poznávací, kdežto funkce estetická je sekundární.

Je však zřejmé, že silným faktorem dětské zábavy je prostá legrace, přehánění a vymyšlené příběhy. Žákovský a studentský humor, obsažený v anekdotách a humorných vyprávěních vykazuje identifikační znaky, kterými se folklor dětí vyznačuje obecně. Je to několik příznaků nebo kategorií podílejících se na identitě jednotlivých skupin dětí a mládeže podle věku, pohlaví, místa bydliště, prostředí i ročního období. Cílem dětských šprýmů a posměchu mohou být dospělí (rodiče, učitelé) nebo odlišné chování a vlastnosti jiných dětí. Německý folklorista Peter Rühmkorf (1967) nazývá posměšné rýmy jedním z nejstarších nástrojů kontaktu. Tzv. nepravé hádanky a vtipy jsou jednoduchými formami komunikace, jejíž rituální charakter a formální pevnost dovoluje dítěti obracet se beztrestně na druhého a lehce ho zesměšnit.

Velký znalec vtipů školáků, slezský folklorista Antonín Satke píše o „určité věkové bázi smíchu“ (Satke 1991). Za poměrně výraznou hranici související se schopností vyprávět, která je zásadní také při proměně repertoáru, můžeme u mladé generace považovat věk deseti a patnácti let. Ve věku patnácti let narůstá obliba černého humoru, cynismu a absurdity. Humorná podání se liší podle věku i podle pohlaví, popřípadě podle pohlaví společnosti, ve které se vypráví. Rozdíl se jeví také v repertoáru venkovských a městských dětí. Podobně repertoár dětí z osmiletých gymnázií vykazuje jiné kvality než repertoár jejich vrstevníků ze základní školy. O životnosti anekdot svědčí jejich aktualizace a variační proces, jemuž podléhají. Do okruhu folkloru dětí je třeba přijmout také některé nové jevy, například reklamní slogany a jejich parodie v dětském repertoáru: vidíme, že pronikání masové kultury a masových prostředků zábavy do kultury dětí souvisí s tezí, že dětská kultura je schopna přijímat nejrůznější podněty zvenčí a upravovat je vlastním způsobem.

Badatelé se zabývali oblibou anekdot jako krátkého, stručného žánru v souvislosti s proměnami folklorního podání (Sirovátka: 1991, Satke: 1980). V moderním světě není prostor na dlouhé besedy, avšak situační, příležitostný druh personální komunikace se zábavnou funkcí není příliš omezován masovými prostředky zábavy. Zejména děti mají nadále dost času a prostoru pro spontánní formy zábavy. To, co nelze publikovat kvůli drastičnosti, obscénnosti, nevhodnosti politické a jiné, se může šířit neoficiální cestou. Ve světě dětí stojí v kontrastu proti oficialitě a spořádanosti tzv. slušného a vzdělaného světa dospělých humorné

vidění světa, cynismus a černý humor některých anekdot. Vyprávění takových anekdot mezi dětmi a mládeží může patřit k neuvědomělému či uvědomělému vyjádření opozice vůči světu dospělých. Prostřednictvím folkloru parodují školní děti kulturu dospělých, zvyšují si status mezi vrstevníky, odreagovávají svůj strach a vyjadřují obecně vše, co se jich týká. V tomto směru hraje dětský folklor – stejně jako folklor dospělých – klíčovou roli v jejich společenském životě (Virtanen 2000).

Z dotazníkových akcí zaměřených na současnou **zpěvnost** školáků vyplývá, že díky dostupnosti technického zařízení stále narůstá obliba pasivní konzumace hudby, především moderní taneční, a to na úkor aktivního zpěvu (Toncrová 1990, 2003). Přesto však existují určité situace v životě dětí a mládeže, kdy prostředkem zábavy a relaxace se stává **zpěv**. Důležitým poznatkem z výzkumů brněnské folkloristky Marty Toncrové je zjištění, že významnou úlohu přitom hrají lidové písně, nikoliv lokální a regionální vázané na rodiště či bydliště dotazovaných, ale písně obecně známé, celonárodní. V jejich šíření zaujímá v této věkové kategorii důležitou roli škola a další výchovné a kulturní instituce, méně se v tomto směru projevuje vliv rodinného prostředí. Do aktivního zpěvu dětí a mládeže rovněž pronikají moderní umělé taneční písně. Některé z nich se svou povahou a snadnou zapamatovatelností přibližují lidovým písním. V repertoáru dětí a mládeže tak dochází k procesu zlidovění umělých skladeb, podobně jako tomu bylo ve společenském zpěvu v 19. století.

V oblasti **kalendářního zvykosloví** najdeme několik svátků či významných dnů, kterých se děti aktivně účastní, dokonce je organizují a bez jejich podílu by jejich průběh a podoba byly ochuzeny. K příležitostem, na nichž je podíl dětí či mládeže výrazný, patří kupříkladu pálení ohňů v předvečer 1. máje, nazývané pálení čarodějnic. Slavení Velikonoc obecně dokládá mezi školáky názorovou škálu od záporných a lhostejných reakcí k postojům kladným (Frolcová 2000, 2003). Prožití Velikonoc dětmi odráží pozitivní vliv rodinných a lokálních tradic, díky jimž místy žije dívčí koleda na Smrtnou či Květnou neděli a v posledním velikonočním týdnu chlapecká koleda spojená s obyčejem hrkání (Petráňová 1996, Grycová 1997, Pospíšilová 1999). Na vesnicích jsou bohatší sociální kontakty rodinné i generační i u starších školáků či mládeže, naproti tomu děti a mládež z měst se odlišují kritičtějšími názory a více se izolují i rodiny. Dalším oblíbeným a všeobecně slaveným dnem je mikulášský svátek. Průvody masek mikuláše, čerta a anděla, popřípadě dalších postav se konají jak na vesnicích, tak ve městech i v nedávno vybudovaných příměstských sídlištích (Beneš 1988, Pospíšilová 1988). V některých lokalitách, například na jižním Valašsku, jim předchází výhradně dětský obyčej, večerní „létání čertů“, které se koná několik dní před mikulášským svátkem a účastní se ho postupně předškolní a školní děti.

Rodinné svátky charakterizuje snaha o vytvoření pocitu vzájemné pospolitosti a pohody, lásky a radosti (Navrátilová 2003). Umocňuje je akt obdarování, které je projevem spontánních kontaktů, důležitých pro osobnostní vývoj dítěte. Jako nejstabilnější sváteční příležitosti, fungující bez ohledu na socioekonomické poměry v rodině, se projeví Vánoce a oslava narozenin. Slaví se intenzivně a pravidelně ve venkovském i městském prostředí.

Podobně jako folklor dospělých, tak i dětský folklor se vyznačuje **nejrůznějšími funkcemi. Je to funkce zábavná, estetická, výchovná, kontaktní nebo integrační.** Neméně významná je funkce identifikační. Už samotný termín je identifikační. V termínu je obsaženo, že folklor odlišuje skupinu dětí (popř. mládeže) od skupiny dospělých. Dětský folklor identifikuje skupinu v různých řezech, spektrech: podle pohlaví (chlapci hrají jiné hry než děvčata), podle věku (ústní projevy, hry i záliby mají svoji věkovou hranici), podle prostředí, místa (jiné jevy jsou ve městě a jiné na vesnici, jiné na sídlišti, jiné na dvoře, ve vilové zahradě), podle ročních období, a speciálně může identifikovat i různé herní nebo nepřátelské skupiny (tajná řeč, hesla, úsloví, klišé). V tomto kontextu se dětský folklor jeví jako prostředek identifikace se sociální, nikoliv etnickou skupinou, etnikem. Identita dnešních dětí vyrůstá z několika kulturních a kolektivních identit. Podílí se na ní spontánní, autentická dětská kultura, kultura masová a kultura vysoká (Pospíšilová 1994). Na rozdíl od jiných folklorních druhů a žánrů (například píseň, pověst) nemá dětský folklor nápadné etnické znaky. Národní nebo etnické odlišnosti folklorních jevů lze rozpoznat a analyzovat při interetnickém srovnávacím bádání, které nalézá jednak varianty a obměny obecně rozšířených her a jevů (Schier-Oberdorfer 1985; Pinon 1967) a jednak hry a jevy patřící k určitému etniku, etnickému okruhu nebo skupině. Jen zřídka existuje nějaká hra v jediném geografickém nebo jazykovém prostoru: příkladem mohou být stovky pravidel, které děti používají při hře v kuličky anebo varianty hry Na slepou bábu (Pinon 1967: 11).

Důležitým znakem dětského folkloru je jeho **kontinuita** a zároveň **podléhání vlnám oblíbenosti her a zábav.** Školní děti, jakkoliv to není na první pohled patrné, zůstávají velkými přáteli tradice. Například ve Velké Británii se chlapci stále baví vtipy, které posbíral mezi svými přáteli Jonathan Swift na začátku 18. století v době královny Anny. Některé z verzí jsou dokonce identické s rýmy, jež byly známy před sto třiceti lety (Opie 1969: 3). Podobně je tomu v našich zemích při srovnání současného materiálu z terénu se zápisy F. Bartoše a jeho vrstevníků (Pospíšilová 1993).

V průběhu času se odehrávají změny v relativní popularitě jednotlivých her. Čas od času se odněkud vynořují hry anebo záliby, které na čas zcela zachvátí dětský svět, a jak rychle se objevily, tak rychle zase mizí. Ne vždy jsou vázány na komerční podněty: náramky přátelství, copánky z bavlnek ve vlasech, dárkové sešity k patnáctinám, háčkovaný míček „haki“, říkadla při skákání gummy, parodie populárních písní aj. (Pospíšilová 1997). Svět her patrně vždy stál mezi změnou a setrváváním. Děti jsou ve svých hrách na jedné straně vynalézavé, stále vnímají vše nové, na druhé straně jsou také enormně konzervativní (Röhrich 1987: 199). Současně dnešní dětská kultura odráží realitu a normy světa dospělých. Kupříkladu fotbal zprostředkovaný masmédií nastoupil na místo tradičních chlapeckých her, zároveň některé nové hry internacionálního charakteru se objevují ve světě dětí neznámo z jakých zdrojů. K nim patří například dívčí skákání gummy či tleskací hry doprovázené nonsensovými říkadly (Schier-Oberdorfer 1987: 290; Virtanen 2000: 275; Bittnerová 1999).

Lze tedy shrnout, že kultura dětí je **mnohovrstevnatá**: přijímá podněty z různých kulturních sfér, z tzv. vysoké a masové kultury, z médií a dnes i z internetu a současně se v ní některé tradiční jevy stále udržují a jiné se ve vlnách vracejí. Současná dětská kultura a dětský folklor nejsou etnicky ohraničené, izolované. V dnešním moderním světě „bez hranic“ jsou živou sférou neustále se obměňujících spontánních a současných, ale zároveň i tradičních a jen pozvolna se měnících jevů, které nesou místní a regionální znaky.